

ПАРАДИГМА РОМАНА В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ ТА ГАЛИЧИНИ XIII ст.

19 червня 1205 р. біля польського міста Завихоста загинув володар могутньої Галицько-Волинської держави князь Роман Мстиславич¹. З життя пішла яскрава політична постать, діяльність якої протягом багатьох років впливала не тільки на розвиток давньоруських земель, але й багатьох інших країн і народів Східної та Центральної Європи. Відбиттям цього у певній мірі є велика увага до діяльності цього володаря не тільки з боку давньоруських, але і західноєвропейських та візантійських авторів.

Ясна річ, що загибель володаря неоднаково сприймалася в різних країнах. Для півдня Русі вона стала справжньою катастрофою, початком нового витка удільної роздробленості, причому, що найбільш драматично, напередодні події загальносвітового значення – вторгнення полчищ монгольських ханів у Східну та Центральну Європу.

Останній похід галицько-волинського князя викликав справжній шок у польському суспільстві. Тут раптова кончина Романа сприймалася як справжнє чудо для поляків. Тому не випадково саме в Польщі ці події стали досить часто обростати різного роду епічними розповідями. Під впливом фольклорних пам'яток з легендарними описами Романа в епічних творах середньовічних хроністів з'являлося все більше і більше деталей про “славну битву” під Завихостом². Ян Длугош згадував після докладного опису “битви” ще тричі про смерть Романа³, а Мацей

¹ Про обставини загибелі Романа див.: Головка О.Б. Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ 1991, вип.1, с.5-8; Пшик В. Трагедія під Завихостом 1205 року. *Республіканець*, 1993, №3, с.22-27.

² “Великая хроника” о Польше, Руси и ее соседях XI – XIII вв. Москва 1987, с.145 (підготувала Н.І.Щавелева).

³ Długosz J. *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. Warszawa 1973, t.5-6, s. 162-164.

Стрийковський присвятив цілу оду “перемозі” поляків⁴. М. Грушевський з цього приводу відзначав: “Роман вибрався був на Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху, відти таке сильне вражіння від смерті сього руського в Польщі”⁵.

Неабиякий вплив діяльність цього князя справила на фольклор половецького та литовського суспільства, про що ми дізнаємося з епічних пам’яток їх сусідів. У Галицько-Волинському літопису під 6759 р., де розповідається про одну з перемог синів Романа Данила та Василька, сказано, що Романовичі “придоста со славою на землю свою, наслідивши путь отча своего великого Романа, иже бе изострился на поганья, яко лев, имже половци дети страшаху”⁶. Польський історик Мацей Стрийковський переказує легенду, згідно з якою Роман (в одному місці цей хроніст помилково його називає Ростиславичем, хоча мова, безумовно, йде про Мстиславича⁷) багато ятвягів та литовців після походу до Прибалтики вивів до Києва та інших руських “замків”, де наказав впрягати полонених до плугів. З цього приводу один з литовців-невільників начебто сказав князеві: “Романе, Романе! Поганим живеш, бо Литвою ореш”⁸.

Широко представлено образ князя Романа в українському та російському фольклорі. “Це була одна з найобдарованіших особистостей, образ яких міцно вкарбовується до пам’яті народу і дає імпульс його поетичній творчості”, – писала про Романа відома українська дослідниця О.Єфіменко⁹. Відомий російський історик Б.О.Рибakov з цього приводу пише: “Роман – останній з руських князів, якого оспівували биліни: книжна та народні оцінки співпали, що траплялося рідко. Народ дуже обачливо вибирав героїв для свого билинного фонду”¹⁰. Розглядаючи фольклор як вияв історичного світогляду народних мас, вчені спеціально звертають увагу на те,

⁴ Strykowski M. *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich Rusi*. Warszawa 1846, t.1, s.214.

⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т.3, с.14.

⁶ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Москва 1908, т.2, стб.813.

⁷ Там же, с.216.

⁸ Strykowski M. *Kronika...*, t.1, s.216.

⁹ Єфіменко А.Я. *Історія українського народу*. Київ 1990, с.76.

¹⁰ Рыбаков Б.А. *Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв.* Москва 1980, с. 496.

що поява окремих політичних діячів в епосі була не випадковим явищем, а проявом найвищого визнання народом значення оспіваної ним персоні¹¹. Саме галицько-волинський князь Роман Мстиславич був останнім з нечисленних давньоруських володарів, яких прославляв народ¹². У пізнього польського хроніста Мартина Бельського зафіксовано переказ про те, що Романа Мстиславича поховали у Києві поряд із легендарними богатирями¹³.

У давньоруській політичній думці XIII ст. склалася чергова, після двох Володимирів – Володимира Святославича та Володимира Всеволодовича Мономаха¹⁴, парадигма ідеального державного володаря – Романа Мстиславича. Яскравим проявом виникнення та існування такої парадигми вважаємо преамбулу до Галицько-Волинського літопису, яку є всі підстави розглядати як окрему літературну пам'ятку. В ній прославляється державна діяльність Романа, який порівнюється, особливо за вдалу боротьбу з половцями, з Володимиром Мономахом: “Одолаша всим поганьським языком ума мудростью, ходяша по заповедемь божим: устремил бо ся на поганья яко лев; сердит же бысть, яко и рысь, и губяша и коркодил, и прехожаху землю их, яко и орел, храбор бо бе, яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья измаильяны, рекомья половци...”¹⁵. Як відомо, Володимир Мономах разом із Святополком Ізяславичем відіграли важливу роль у подоланні половецької небезпеки на початку XII ст.¹⁶.

¹¹ Рыбаков Б.А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. Москва 1963, с.152-153; Його ж. “Слово о полку Игореве” и его современники. Москва 1971, с.95; Котляр М.Ф. *Данило Галицкий*. Київ 1979, с.26-27.

¹² Жданов И. *Русский былевой эпос*, Санкт-Петербург 1895, с.453; Гуржій І. Об'єднувач галицько-волинських земель. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ 2002, вип. 2, с.392-416; Котляр М.Ф. Роман і Романовичі в історії та поезії. *Український історичний журнал*, 2001, № 4, с.57-67 та ін.

¹³ Див.: Грушевський М.С. *Історія України-Руси*, т.3, с.506.

¹⁴ Головко А.Б. “Ромейская империя” в представлениях древнерусских мыслителей. *Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века*. Москва 1990, с.82-94.

¹⁵ *ПСРЛ*, т.2, стб.715-716.

¹⁶ Головко О. Давня Русь і хрестові походи. *Східний світ*. 2000 р. Київ 2001, вип.2, с.20-27.

Створення парадигми нового ідеального володаря є свідченням розвитку в нових умовах державної еволюції Русі ідейно-політичної думки східних слов'ян. Важливо нагадати, що князь Роман Мстиславич – політичний діяч і полководець – в ті ж самі часи яскраво постає і на сторінках “Слова о полку Ігоревім”, де також відзначається його успішна боротьба проти сусідів – литовців, ятвягів та половців¹⁷.

Складанню преамбули до Галицько-Волинського літопису сприяли важливі події в історії Південно-Західної Русі XIII ст., а саме тривала, широкомасштабна діяльність князів Данила та Василька по поверненню батьківської спадщини, відновленню держави Романа Мстиславича. В таких умовах, безумовно, треба було ідеологічно і політико-юридично довести історичну обґрунтованість претензій Романовичів на роль політичних лідерів у Південній Русі, легітимність їх прав на відміну від інших претендентів на “Галицьку спадщину”. Тому у Галицько-Волинському літопису, який створювався з метою прославлення Данила, Василька та їх родини, постійно приділяється увага образу батька Данила та Василька – Романа Мстиславича.

Так, вже в статті під 6710 р.¹⁸ підкреслюється, що Роман – “великий князь”¹⁹. Нижче відзначається велика любов волинян до нього, його родини і вірність його політичному курсу (стаття під 6712 р.). В цій статті йдеться про дуже важливий епізод з історії Волині, коли волиняни, незадоволені правлінням в їх місті чернігівських Ігоревичів, надали підтримку племіннику Романа белзькому князю Олександрові Всеволодовичу, який, використовуючи допомогу польських полків, підійшов у 1209 р. до Володимира Волинського. “И отвориша им врата володимерци, рекуше: Се сыновець Романови”²⁰. Важливо відзначити, що з цього часу давньоруський книжник послідовно негативно змальовує образ

¹⁷ *Слово о полку Игореве*. Москва 1985, с.42.

¹⁸ Датування в Галицько-Волинському літопису має умовний характер, оскільки хронологічна сітка пам'ятки не відбиває часових реалій подій (див.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 1901, т.41, с.1-72).

¹⁹ *ПСРЛ*, т.2, стб.718.

²⁰ *Там же*, стб.720.

і діяльність Олександра Всеволодовича, оскільки цей князь зробив багато шкоди для Данила та Василька.

“Великою княгинею” називає західноруський книжник вдову Романа, яка довгий час успішно виконувала роль регентші при малолітніх синах Данилові та Васильку, протягом більш ніж десяти років відігравала визначну роль в політичному житті краю²¹. Необхідно зазначити, що вплив княгині на політичну діяльність синів, на нашу думку, зберігся і надалі, оскільки відомо, що Данило напередодні своєї коронації (орієнтовно листопад 1253 р.) прислухався до думки матері²².

Вельми доброзичливо ставиться літописець і до союзників Романовичів, причому, характеризуючи їх, він також згадує Романа Мстиславича. Зокрема, цікавою є характеристика союзника Данила під час Калкської битви 1223 р. східноволинського князя Мстислава Німого: “... бе бо муж и ть крепок, понеже ужика сый Роману от племени Володимиря прироком Маномаха”²³. В цій звістці вперше у конкретному літописному повідомленні спостерігаються чіткі ознаки процесу формування образу ідеального володаря Романа, підкреслюється його зв’язок з аналогічною для ідеологічної думки Русі постаттю Володимира Мономаха.

Перші штрихи майбутньої преамбули до Галицько-Волинського літопису, можна спостерігати в літописній статті під 6759 р., про яку йшлося вище, де розповідається про повернення князів Данила і Василька з походу проти прусів. Тут похід братів прямо порівнюється з діяннями батька: “И придоста (Данило та Василько. — авт.) со славою, наследивши путь отца своего великаго (! — авт.) Романа, и же бе изострился на поганья, яко лев (! — авт.), им же половци дети страшаху”²⁴.

Під 6775 р. після перемоги Данила над ятвягами літопис вміщує спеціальний панегірик Роману та його синів: “По великом бо князе Романе никто же не бе воевал на не в руских князях, развее сына его Данила”²⁵. Важливо, що тут книжником використана досить

²¹ Там же, стб.726; Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна. *Визвольний шлях*, 1954, кн.3, с.57-64.

²² ПСРЛ, т.2, стб.827.

²³ Там же, стб.744.

²⁴ Там же, стб.813.

²⁵ Там же, стб.835-836.

цікава в ідеологічному відношенні формула “князь в князях”. Вона вперше зустрічається в глебоборисівському циклі, а в “Пам’яті та похвалі князю Володимирі” останнього порівнюють з Константином Великим і називають “апостолом в князях”²⁶. Така формула зустрічається в XI ст. як засіб саме підкреслення величчя князя-володаря. Літописна стаття закінчується фразою: “Си же написахом о Романе, древле бо писали си, ныне же zde вписано бысть в последняя”²⁷.

Проте і в подальшому тексті твору незмінно зустрічаються згадки про князя Романа Мстиславича, коли йдеться про його нащадків. Так, у повідомленні під 6772 р. згадується Володимир Василькович, “сын великого князя Романа Галичкого”²⁸; під 6779 р. Василько, “сын великого князя Романа”²⁹; під 6792 р. “великий князь Данило, сын Романов”³⁰; під 6795 та 6797 рр. – знову Володимир, “внук Романов”³¹; під 6797 р. – Мстислав Данилович “сын королев (короля Данила. – авт.), внук Романов”³²; під 6799 р. – “Лев князь, братъ Мьстиславль, сын королев, внук Романов”³³; нарешті, під завісу літопису в 6799 р. йдеться про бабусю Мстислава “Романову”³⁴.

Отже, є всі підстави стверджувати, що протягом першої половини XIII ст. в ідеології Південно-Західної Русі створилася парадигма князя Романа Мстиславича, що і знайшло відбиття, перш за все, у першій частині Галицько-Волинського літопису – повісті про Данила – у формі преамбули. На початку преамбули підкреслюється, що Роман держав всі руські землі, був їх самодержцем. “В лето 6709 начало княжения великого князя Романа, како державего бывша всей Руской земли князя галичкого. По

²⁶Памятники литературы Древней Руси. XI – начала XII века. Москва 1978, с.298; Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. Краткие сообщения Института славяноведения. Москва 1963, вып.37, с.73-75.

²⁷ ПСРЛ, т.2, стб. 836.

²⁸ Там же, стб.862.

²⁹ Там же, стб.869.

³⁰ Там же, стб.895.

³¹ Там же, стб.903, 920.

³² Там же, стб.932.

³³ Там же, стб.935.

³⁴ Там же, стб.937.

смерти же великого князя Романа, приснопамятного самодержьца всея Руси...”³⁵.

Формула про “самодержьца всея Руси” не мала ніякого відношення до офіційної титулатури давньоруських володарів³⁶, проте свідчила про особливе місце постаті Романа в ідеологічних уявленнях тодішнього суспільства. Необхідно відзначити, що на Русі це поняття почало застосовуватися ще за часів Ярополка Святославича (972–980, можливо – 978 рр.). В “Повісті временних літ” відзначається, що після смерті Олега та втечі Володимира до Скандинавії, Ярополк “бе володея єдин в Руси”³⁷.

Ця згадка вже давно дала підставу вченим вважати, що саме з цього часу на Русі починає використовуватися поняття “єдинодержець” (близьке з ним “самовластєць”). Пізніше таке словосполучення було використано по відношенню до Ярослава Володимировича, коли 1036 р. в літопису зазначається, що він “бысть самовластєць Русьстей землі”³⁸. Г.Г.Літаврін відзначає, що обидва давньоруські поняття були кальками візантійських “монократор” та “автократор”, але не були їм рівносильними, бо на Русі не поєдналися з терміном “імператор”³⁹.

Однак, до цього необхідно додати, що в ідеологічному житті Русі титул “князь” був найвищим і цілком самодостатнім, який не потребував підсилення, а тому використання формул “цар”, “самодержець” книжниками було літературним прийомом для посилення авторитетності носія державної влади – князя. Зазначимо, що в практиці давньоруського життя спостерігалася тенденція, коли грецьке слово “василевс” перекладалося, коли йшлося про нав’язання до конкретної історичної особи, як “цар (цесар)”, і, як “князь”, – у випадках абстрактного поняття володаря, монарха⁴⁰.

³⁵ Там же, стб.715.

³⁶ Пор.: *Історичні передумови возз’єднання українських земель*. Київ 1989, с.35–36 (автор – Я.Д.Ісаєвич).

³⁷ *Повесть временных лет*. Под. В.П.Адриановой-Перетц. Москва 1950, ч.1, с.54.

³⁸ Там же, с.105.

³⁹ Литаврін Г.Г. Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода. *Славянские культуры и Балканы*. София 1978, с.55.

⁴⁰ Див., наприклад: *Апракос Мстислава Великого*. Под ред. Л.П.Жуковской. Москва 1983, с.34,53,257, пор.77,100,164 та ін. Под. Львов А.С. *Лексика “Повести временных лет”*. Москва 1975, с.193–207.

На відміну від Володимира Святого та Володимира Мономаха, постать князя Романа Мстиславовича мала набагато “приземленіше” значення в контексті ідейно-політичного розвитку Південно-Західної Русі майже всього XIII ст. Залишившись напівсиротами, його сини Данило та Василько, спираючись на допомогу соратників загиблого князя, використовуючи практичний досвід батька, майже все життя присвятили реалізації його політичної програми⁴¹. Ця боротьба була вкрай важкою, оскільки тільки громадянська війна в Південно-Західній Русі тривала сорок років. У ході змагань за Галич чимало претендентів (давньоруських і іноземних) висловлювали свої аргументи на користь власних прав на “Галицьку спадщину”. Тому створення парадигми Романа Мстиславовича, яка тісно була пов’язана з парадигмою князів Володимира Святого та Володимира Мономаха, мало величезне значення в політичній діяльності короля Данила та князя Василька Романовичів, у державнополітичному розвитку Волині та Галичини XIII ст.

⁴¹ Див.: Головки А.Б. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины). *Вопросы истории СССР*. Харьков 1983, вып. 28, с.111-116.